

Rapportage over de toegankelijkheid
van verkiezingen voor mensen
met een beperking

Onbeperkt stemmen

COLLEGE VOOR
DE RECHTEN
VAN DE MENS

juni 2017

Colofon

Dit is een uitgave van het College
voor de Rechten van de Mens

College voor de Rechten van de Mens
Kleinesingel 1-3
Postbus 16001
3500 DA Utrecht
030 888 38 88
info@mensenrechten.nl
www.mensenrechten.nl

Voor vragen kunt u een mail sturen of bellen.

Ontwerp
Ontwerpwerk, Den Haag

Publicatiedatum: juni 2017

Samenvatting

Het stemmen bij verkiezingen is vooral voor mensen met een visuele en mensen met een verstandelijke beperking nog niet goed toegankelijk. Dat blijkt uit onderzoek dat is uitgevoerd door onderzoeksbureau NIVEL en het Trimbos-instituut in opdracht van het College voor de Rechten van de Mens. Het onderzoek geeft inzicht in obstakels die mensen met een lichamelijke, visuele, verstandelijke beperking of psychische aandoening ervaren als zij gaan stemmen. Ook benoemen mensen uit deze doelgroepen oplossingen om de verkiezingen voor hen toegankelijker te maken.

De belangrijkste bevindingen op een rij:

- Ruim drie op de tien mensen met een visuele beperking vinden het over het geheel genomen moeilijk om hun stem uit te brengen.
- Twee derde van de mensen met een visuele beperking heeft moeite om het stembiljet in te vullen.
- Stembureamedewerkers zijn niet altijd goed op de hoogte dat mensen met een visuele beperking hulp mogen krijgen in het stembokje en ook zelf mogen kiezen wie deze hulp geeft.
- Mensen met een verstandelijke beperking ervaren veel problemen in de voorbereiding op het stemmen en met het stembiljet.
- Mensen met een verstandelijke beperking willen zelf de regie houden bij het stemmen. Iemand machtigen is geen oplossing; ze willen het liefste geholpen kunnen worden in het stembokje.
- Mensen met een lichamelijke, visuele of verstandelijke beperking hebben moeite met het lezen en invullen van het stembiljet.
- Stemmen per post, digitaal stemmen in het stemlokaal en het aanbieden van verkiezingsprogramma's in begrijpelijke taal zijn oplossingen om de toegankelijkheid te verbeteren. Dat vinden zowel mensen met een lichamelijke beperking als mensen met een psychische aandoening. Die laatste oplossing wordt ook genoemd door mensen met een verstandelijke beperking.

Het College voor de Rechten van de Mens beveelt daarom onder andere aan om:

- Een eenvoudiger stembiljet te gebruiken;
- Alternatieve mogelijkheden om te stemmen te onderzoeken. Bijvoorbeeld stemmen per post en/of stemmen via een stemcomputer met audiomogelijkheid. Een combinatie van stemmogelijkheden is hierbij te overwegen;
- Hulp in het stembokje ook toe te staan voor mensen met een verstandelijke beperking;
- Bij de instructie van stembureamedewerkers extra aandacht te besteden aan de regels over hulp in het stembokje;
- Informatie over de verkiezingen in eenvoudige taal beschikbaar te stellen;
- Mensen met een beperking te informeren over hun rechten en ze alle mogelijkheden te bieden zich goed voor te bereiden.

Inhoudsopgave

	Samenvatting	3
1	Inleiding	5
2	Het recht om te stemmen	6
3	Onderzoek naar de toegankelijkheid van de Tweede Kamerverkiezingen	8
	3.1 Onderzoeksopzet	8
	3.2 Resultaten	8
	3.2.1 Stemgedrag van mensen met een beperking	8
	3.2.2 Toegankelijkheid voor mensen met een lichamelijke beperking	9
	3.2.3 Toegankelijkheid voor mensen met een visuele beperking	10
	3.2.4 Toegankelijkheid voor mensen met een verstandelijke beperking	11
	3.2.5 Toegankelijkheid voor mensen met een psychische aandoening	12
4	Conclusie	14
5	Aanbevelingen	15

1 Inleiding

In Nederland mogen mensen van 18 jaar of ouder bij verkiezingen hun stem uitbrengen. Dat is belangrijk omdat gekozen volksvertegenwoordigers beslissingen nemen die alle inwoners van Nederland aangaan.

Het recht om te stemmen, ook wel het actief kiesrecht genoemd, is een mensenrecht. Dat is vastgelegd in verschillende mensenrechtenverdragen. Voor mensen met een beperking is dit recht nog eens benadrukt in artikel 29 van het VN-Verdrag inzake de Rechten van Personen met een Handicap (hierna: VN-verdrag handicap). Daarin staat dat stemprocedures, -faciliteiten en voorzieningen toegankelijk moeten zijn voor mensen met een beperking.

Er is in Nederland wel aandacht voor de toegankelijkheid van verkiezingen, maar die richt zich vooral op mensen met een lichamelijke beperking. In de wet staat bijvoorbeeld dat ten minste 25% van de stemlokalen toegankelijk moet zijn voor mensen met een lichamelijke beperking.¹ Ook mag deze groep volgens de wet hulp krijgen in het stemblokje.

Het College voor de Rechten van de Mens (hierna: College) houdt toezicht op de naleving van het VN-verdrag handicap. Het College heeft signalen ontvangen dat mensen met een beperking obstakels ervaren bij het stemmen. Om die obstakels, de mate waarin ze worden ervaren en mogelijke oplossingen hiervoor in kaart te brengen heeft het College onderzoek laten doen. Daarnaast heeft het College tijdens de verkiezingen een meldpunt geopend waar mensen met een beperking hun ervaringen – zowel positief als negatief – konden delen.

Meldpunt

Het meldpunt over de toegankelijkheid van de verkiezingen heeft in twee weken tijd 119 meldingen opgeleverd. De meeste meldingen (46%) kwamen van mensen met een lichamelijke beperking. Ook mensen met een visuele (26%) en een verstandelijke beperking (14%) hebben hun ervaringen gedeeld. De meldingen gingen onder andere over problemen met de inrichting van het stemlokaal, het stembiljet en hulp in het stemblokje. Het meldpunt is geen onderdeel van het onderzoek, maar de meldingen zijn in deze rapportage op verschillende plaatsen gebruikt ter illustratie.

¹ Artikel J4 Kieswet. Naar aanleiding van een motie van de Tweede Kamer wordt dit wetsartikel gewijzigd, waardoor 100% van de stemlokalen toegankelijk moet zijn voor mensen met een lichamelijke beperking. Deze wetswijziging moet nog in werking treden.

2 Het recht om te stemmen

Kiesrecht

Nederlanders mogen vanaf hun achttiende jaar op verschillende momenten de mensen kiezen die hen vertegenwoordigen in de politiek. Dat geldt voor de Tweede Kamer, maar ook voor gemeenteraden, waterschappen, Provinciale Staten en het Europees Parlement. In Caribisch Nederland geldt dat voor de eilandsraden. Dit is een recht dat niet alleen in de Nederlandse wet is vastgelegd, maar ook in mensenrechtenverdragen is opgenomen. Het stemrecht wordt ook wel het actief kiesrecht genoemd. Het passief kiesrecht is het recht om verkozen te worden. Dit onderzoek richt zich op het actief kiesrecht.

Het stemrecht staat onder andere in artikel 21 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en artikel 25 van het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten (IVBPR). Ook in artikel 3 van het Eerste Protocol bij het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) is het kiesrecht opgenomen. In de Nederlandse Grondwet staat in artikel 4 dat iedereen kiesrecht heeft. Artikel 39 en 40 van het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie bevestigen het kiesrecht voor zover het gaat over gemeenteraadsverkiezingen en verkiezingen voor het Europees Parlement.

Wie mag er niet stemmen?

Het recht om te stemmen is niet absoluut. Dat betekent dat er redenen kunnen zijn waarom je, ondanks het recht, toch niet mag stemmen. Zo'n reden kan bijvoorbeeld leeftijd zijn: minderjarigen worden uitgesloten van het recht om te stemmen, om ervoor te zorgen dat kiezers een bepaalde mate van volwassenheid hebben.² Ook nationaliteit kan een uitzondering zijn. Voor de Tweede Kamerverkiezingen bestaat het kiesrecht bijvoorbeeld alleen voor meerderjarige Nederlanders.³ De Grondwet kent daarnaast nog een uitzonderingsmogelijkheid: iemand kan zijn kiesrecht verliezen als hij een gevangenisstraf krijgt van ten minste een jaar en de rechter expliciet besluit om hem zijn kiesrecht af te nemen.⁴ Dat mag

alleen bij een veroordeling voor bepaalde delicten, zoals landverraad of een (poging tot) een staatsgreep.⁵ In de praktijk komt dat niet veel meer voor.⁶

Een beperking is geen reden om niet te mogen stemmen

In Nederland is een beperking geen reden om niet te mogen stemmen. Dat is sinds 2008 ook in de Grondwet zo geregeld. Voor die tijd werden mensen die onder curatele staan automatisch uitgesloten van het kiesrecht.⁷ De Raad van State heeft in 2003 geoordeeld dat die automatische uitsluiting op zich niet in strijd was met het IVBPR, maar dat zo'n uitsluiting in een concreet geval wel onredelijk kon zijn.⁸ De rechter liet het aan de wetgever om zich hierover verder uit te spreken. De regering constateerde dat mensen die onder curatele staan toch in staat kunnen zijn hun belangen te behartigen. Ze moeten zoveel mogelijk kunnen blijven doen wat ze in redelijkheid kunnen, vond de wetgever.⁹ Die wetgever besloot daarop om de automatische uitzondering uit de Grondwet te schrappen. De rechter kan ook niet meer in een individueel geval beslissen dat iemand geen kiesrecht heeft, enkel op basis van zijn geestelijke gesteldheid.

Je stem is geheim en iedereen heeft één stem

Iedereen moet in vrijheid kunnen kiezen op wie hij of zij wil stemmen. Daarom is het stemgeheim belangrijk. Je hoeft aan niemand te vertellen op wie je gaat stemmen of op wie je gestemd hebt. Het doel van die regel is dat je niet onder druk kan worden gezet om op iemand te stemmen.¹⁰ Dit betekent ook dat het stembureau zo moet zijn ingericht dat anderen niet kunnen meekijken als je stemt.

2 EHRM Grote Kamer, Hirst t. Verenigd Koninkrijk (nr. 2) (74025/01), 6 oktober 2005, para. 62.

3 Artikel B1 Kieswet.

4 Artikel 52 lid 2 Grondwet.

5 Art. 28 lid 1 onder 3 jo. lid 3 Wetboek van Strafrecht.

6 <https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/inhoud/tweede-kamer/stemmen/uitsluiting-kiesrecht>

7 Artikel 54 lid 2 Grondwet (oud): "Van het kiesrecht is uitgesloten: [...] hij die krachtens onherroepelijke rechterlijke uitspraak wegens een geestelijke stoornis onbekwaam is rechtshandelingen te verrichten."

8 Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State, 29 oktober 2003, AB 2003/463, m.nt. PJS.

9 Kamerstukken II, 2005-2006, nr. 3 (MvT).

10 Venetië Commissie, Code of Good Practice in Electoral Matters, CDL-AD (2002) 23 rev, 23 mei 2003, para. 52.

Iedereen kan bovendien één stem uitbrengen. Dit is belangrijk in verband met het gelijkheidsbeginsel: elke stem telt even zwaar.¹¹ In Nederland kan je wel per volmacht een stem uitbrengen voor iemand anders. Dan mag je twee keer een stembiljet invullen. Maar in dat geval breng je de stem uit voor iemand anders en bestaat het principe van 'één persoon, één stem' nog steeds. Degene die de volmacht heeft gegeven bepaalt namelijk op wie er wordt gestemd.

Toegankelijke verkiezingen: begrijpelijke procedures en assistentie waar nodig

Het kiesrecht moet niet alleen een papieren werkelijkheid zijn maar ook in de praktijk moet iedereen het kunnen uitoefenen. Dat stelt eisen aan de toegankelijkheid van de verkiezingen, ook voor mensen met een beperking. In het VN-verdrag handicap zijn daarvoor een aantal waarborgen gegeven. Grondbeginselen van het verdrag zijn onder andere autonomie, onafhankelijkheid van personen en toegankelijkheid.¹² Uitgangspunt is dat ieder mens met een beperking zo zelfstandig mogelijk moet kunnen stemmen. Zo moeten de stemprocedures, -faciliteiten en voorzieningen 'adequaat, toegankelijk en gemakkelijk te begrijpen en te gebruiken zijn'.¹³ Mensen met een beperking moeten hun stem in het geheim kunnen uitbrengen zonder intimidatie.¹⁴ Ook zegt het verdrag dat mensen met een beperking die hulp nodig hebben bij het stemmen, op hun verzoek mogen worden ondersteund door een persoon die zij zelf mogen kiezen.¹⁵ Bij die laatste waarborg heeft de Nederlandse regering een verklaring afgelegd met haar uitleg van de bepaling. Toen zij het verdrag ratificeerde heeft de regering verklaard dat Nederland dit artikel zo uitlegt dat alleen assistentie buiten het stemhokje is toegestaan, met uitzondering van hulp voor mensen met een lichamelijke beperking.¹⁶ Mensen uit die laatste groep mogen wel hulp in het stemhokje krijgen als zij daarom vragen.¹⁷

---

11 Venetië Commissie, Code of Good Practice in Electoral Matters, CDL-AD (2002) 23 rev, 23 mei 2003, para. 11.

12 Artikel 3 sub a VN-verdrag handicap.

13 Artikel 29 a onder i VN-verdrag handicap.

14 Artikel 29 a onder ii VN-verdrag handicap.

15 Artikel 29 a onder iii VN-verdrag handicap.

16 Interpretatieve verklaring van de Nederlandse regering, te vinden via https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY-&mtdsg_no=IV-15&chapter=4&clang=_en. Onder 'lichamelijke beperking' wordt in dit geval ook een visuele beperking verstaan.

17 Zie ook artikel J28 Kieswet.

3 Onderzoek naar de toegankelijkheid van de Tweede Kamerverkiezingen

3.1 Onderzoekopzet

In opdracht van het College voerde onderzoeksbureau NIVEL in samenwerking met het Trimbos-instituut een onderzoek uit naar de toegankelijkheid van de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017 voor mensen met een beperking.¹⁸ Het doel van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de mogelijke knelpunten die mensen met verschillende beperkingen ervaren bij het uitoefenen van hun actief kiesrecht.

Het onderzoek richt zich op persoonlijke belevingen, ervaringen en verwachtingen van mensen met een beperking. Hiervoor zijn deelnemers met een lichamelijke, visuele, verstandelijke beperking of psychische aandoening uit onderzoekpanels van het NIVEL en het Trimbos-instituut ondervraagd met vragenlijsten. De vragenlijsten zijn uitgezet op de dag van de verkiezingen. In totaal hebben 887 mensen uit de panels de vragenlijsten online of schriftelijk ingevuld. Dat is een gemiddelde respons van 61%. Mensen die blind of slechtziend zijn, konden niet via panels worden benaderd. Deze groep is daarom ondervraagd op de ZieZo-beurs die plaatsvond op 24 en 25 maart 2017 in Utrecht.¹⁹ Op deze beurs zijn 123 vragenlijsten ingevuld door mensen met een visuele beperking. In totaal hebben 1.010 mensen met een beperking of hun naasten de vragenlijst ingevuld.²⁰

Mensen met een verstandelijke beperking konden via het panel alleen ondervraagd worden via een naaste. Als aanvulling op deze onderzoeksmethode organiseerde het College twee focusgroeps gesprekken met mensen met een licht verstandelijke beperking. De gesprekken werden uitgevoerd door gespreksleiders van onderzoeksbureau GfK die ervaring hebben met focusgroepen met mensen met een verstandelijke beperking. Aan beide groeps gesprekken namen zes mensen met een licht verstandelijke beperking deel die hebben gestemd tijdens de verkiezingen van 15 maart. Met hen werden dezelfde onderwerpen besproken als die in de gestandaardiseerde vragenlijst.

Bij de uitvoering van het onderzoek was een klankbordgroep betrokken. Deze klankbordgroep bestond uit een afvaardiging van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken, de Kiesraad, en belangenorganisaties Leder(in) en LFB. Daarnaast zijn op verschillende momenten mensen uit de onderzochte doelgroepen betrokken om mee te denken over de opzet van de vragenlijst en om de resultaten te bespreken.

3.2 Resultaten

3.2.1 Stemgedrag van mensen met een beperking

Het opkomstpercentage bij de Tweede Kamerverkiezingen op 15 maart 2017 bedroeg 82% onder de gehele Nederlandse bevolking.²¹ Dit percentage is hoger onder de mensen met een lichamelijke (92%), visuele (95%) of psychische beperking (94%) die hebben meegedaan aan het onderzoek. Van de mensen met een verstandelijke beperking heeft iets minder dan de helft gestemd (46%). Mensen met een beperking hebben gemiddeld

18 Dit document beschrijft de belangrijkste bevindingen uit het onderzoek van NIVEL en het Trimbos-instituut. Voor de volledige informatie uit dit onderzoek kan de uitgebreide rapportage van NIVEL en het Trimbos-instituut worden geraadpleegd. Deze is te vinden op de website van het College voor de Rechten van de Mens.

19 Deze beurs richt zich op mensen met een visuele beperking en bedrijven die voor hen hulpmiddelen ontwikkelen.

20 Het is mogelijk dat respondenten een meervoudige beperking hebben (bijvoorbeeld zowel een verstandelijke als visuele beperking). Deze respondenten zijn in de analyse echter niet dubbel opgenomen per type beperking.

21 <https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2017/03/20/official-uitslag-tweede-kamerverkiezing-15-maart-2017>.

ook iets meer vertrouwen in de Tweede Kamer (42 tot 55%) dan de gemiddelde Nederlandse bevolking (37%)²². Het is niet te zeggen of deze verschillen in stemgedrag en politiek vertrouwen komen doordat mensen met een beperking het belangrijker vinden om hun stem uit te brengen. Het kan ook zijn dat stemmers met een beperking eerder bereid waren deel te nemen aan het onderzoek dan mensen met een beperking die niet hebben gestemd.

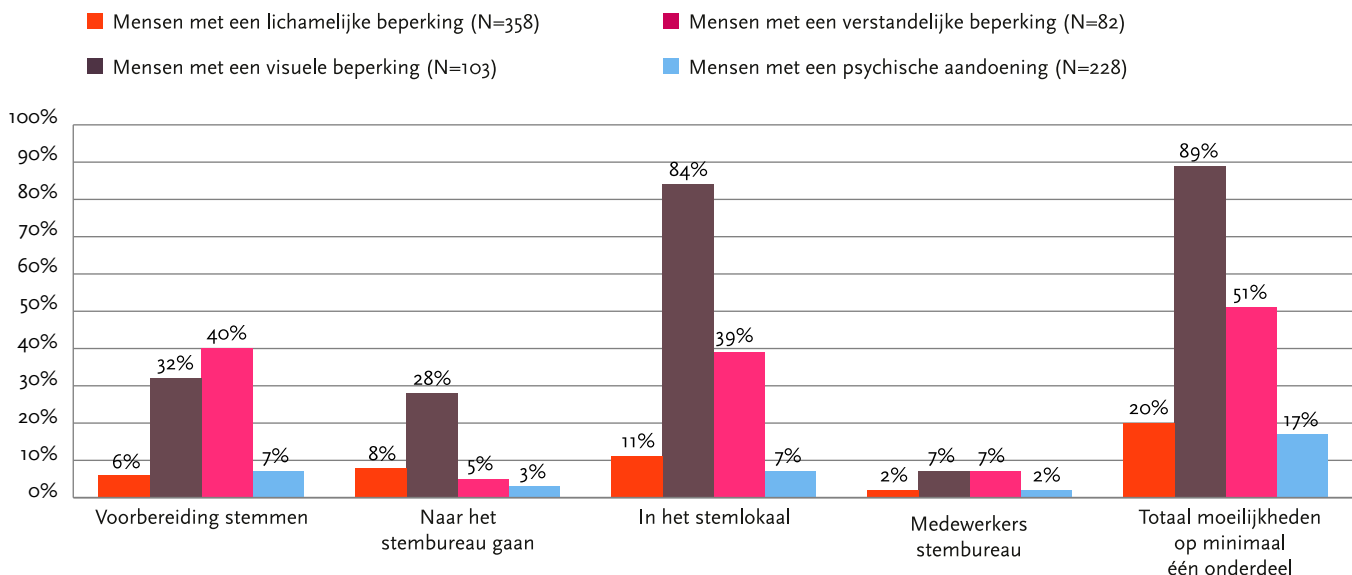
Bij de Tweede Kamerverkiezingen stemde 9% van de Nederlandse stemmers met een volmacht. Dit is vergelijkbaar voor mensen met een lichamelijke beperking (8%) die hebben meegedaan aan het onderzoek. Mensen met een visuele beperking (12%) en mensen met een verstandelijke beperking (15%) hebben hier iets vaker van gebruikgemaakt, terwijl mensen met een psychische aandoening (4%) juist minder vaak iemand anders hebben gemachtigd om te stemmen.²³ Onder mensen met een lichamelijke, visuele beperking of psychische aandoening is nagenoeg iedereen bekend met volmacht stemmen. Dat is anders voor mensen met een verstandelijke beperking. Onder hen is minder dan de helft van degenen die gestemd hebben ermee bekend, en slechts een op de tien van degenen die niet hebben gestemd.

3.2.2 Toegankelijkheid voor mensen met een lichamelijke beperking

Knelpunten

Volgens de resultaten van het onderzoek ervaren mensen met een lichamelijke beperking weinig problemen met de toegankelijkheid van de verkiezingen, althans ten opzichte van andere groepen mensen met een beperking. 11% van degenen die gestemd hebben ondervond moeilijkheden in het stemlokaal. Zij hadden vooral moeite met het lezen, en in iets mindere mate met het invullen en het in de stembus doen van het stembiljet. 8% van de stemmers met lichamelijke beperking had in meer of mindere mate moeite met de bereikbaarheid of toegankelijkheid van het stembureau, met name om het stemlokaal binnen te komen. Een klein gedeelte van de stemmers had moeite met het voorbereiden op het stemmen (6%). Het ging dan vooral om het begrijpen van praktische informatie over het stemmen (bijvoorbeeld hoe, waar, wanneer, en op wie je kan stemmen). In totaal ondervond een op de vijf stemmers problemen bij minimaal één onderdeel van het stemproces.

Figuur 1 – Ervaren moeilijkheden voor zelfstandige stemmers, per onderdeel van het stemproces en per doelgroep

22 CBS Statline: Vertrouwen in mensen en in organisaties, 2016.

23 Gezien de relatief kleine aantallen per doelgroep van mensen die met volmacht hebben gestemd, kunnen er weinig concrete conclusies worden getrokken uit de percentages.

De meeste mensen die via een volmacht stemden, deden dit omdat hun gezondheid het niet toelaat om zelf te stemmen – hoewel ook een aantal mensen aangaf dat het stemlokaal moeilijk te bereiken was. Een slechte gezondheid was ook de voornaamste reden om niet te stemmen. Maar ook het moeilijk kunnen bereiken van het stemlokaal was voor een enkeling een reden om niet te stemmen.

Of mensen wel of niet afhankelijk zijn van een rolstoel, rollator of scootmobiel, lijkt op het ervaren van problemen geen invloed te hebben. Wel hebben zij relatief vaker gebruik gemaakt van een speciaal toegankelijk stembureau.

Meldpunt

Het meldpunt van het College liet een minder positief beeld zien over de toegankelijkheid voor mensen met een rolstoel, rollator of scootmobiel. 46% van de ontvangen meldingen kwam van deze doelgroep. Zij meldden onder andere problemen met de inrichting van het stemlokaal, zoals de aanwezigheid van deurdrangers of ruimtes met zoveel meubilair dat zij zich moeilijk konden voortbewegen.²⁴ Ook meldden zij problemen met de hoogte en diepte van de plankjes in het stemhokje en de lengte van het touwtje aan het potlood.

Mogelijke verbeteringen

Mensen met een lichamelijke beperking zien vooral alternatieve manieren om een stem uit te brengen als mogelijke verbeteringen voor de toegankelijkheid. Uit de panels bleek dat 17% van de ondervraagden graag per post zou willen stemmen. Dit sluit vermoedelijk aan op de vaker genoemde problemen om het stemlokaal te kunnen bereiken en te betreden en de problemen met het stembiljet. Verder zou men graag digitaal in het stemlokaal kunnen stemmen (15%). Een op de acht mensen met een lichamelijke beperking zou graag verkiezingsprogramma's van politieke partijen in meer begrijpelijke taal willen zien. Dit is opvallend, aangezien het hebben van een lichamelijke beperking niet direct te relateren is aan het kunnen begrijpen van verkiezingsprogramma's. Mogelijk weerklinkt hierin een wens van een breder deel van de bevolking dan alleen degenen met een beperking. Meer dan de helft van de ondervraagden zegt geen verbeteringen nodig te hebben.

3.2.3 Toegankelijkheid voor mensen met een visuele beperking

Knelpunten

In tegenstelling tot mensen met een lichamelijke beperking, ervaren blinden en slechtzienden juist veel problemen met de toegankelijkheid van het stemmen. Zo ondervond 84% van degenen die gestemd hebben moeilijkheden in het stemlokaal. Zij zijn niet (goed) in staat het stembiljet te lezen (81% van iedereen die zelf gestemd heeft) en hebben moeite met het invullen ervan (67%). Dergelijke problemen met het stembiljet waren ook de belangrijkste reden voor volmachtstemmers om niet zelf naar het stembureau te gaan. Een minder grote groep, maar relatief nog steeds omvangrijk, had moeite om het stembiljet in de stembus te doen (33%).

Opvallend was dat niet alle medewerkers van het stembureau ervan op de hoogte waren dat mensen met een visuele beperking hulp in het stemhokje mogen krijgen en dat ze ook zelf mogen kiezen wie die hulp levert. Zo kwam het voor dat stembureau-medewerkers alleen hulp toestonden die door henzelf gegeven werd. Twee mensen werd zelfs hulp geweigerd, waardoor zij niet hebben kunnen stemmen.

Uit het meldpunt:

“Ik ben een blinde vrouw en mag niet door mijn man geholpen worden, maar [ik word] door een ambtenaar van de gemeente meegenomen en deze zet mijn hand neer op een plaats van het stembiljet om deze rood te maken. Nu weet ik niet op welke partij ik heb gestemd. Dat geeft mij zo een onzekerheid. De oplossing die deze ambtenaar aandraagt is om een machtiging te maken maar dan voel ik mij niet zelfstandig. De reden tot dit gedrag is dat je beïnvloed wordt door echtgenoot, maar deze ambtenaar kan mij een partij laten stemmen die ik niet wil.”

Uit het meldpunt:

“Mijn moeder van 91 ziet heel slecht. Zij vroeg ter plekke of ik mee mocht het stemhokje in. Ze had van tevoren mij duidelijk verteld op wie zij haar stem uit wilde brengen. Eenmaal daar mocht ik niet mee, maar ging er een man van het stembureau mee in het hokje. Ik kon duidelijk horen wat haar antwoord was op zijn vraag welke partij zij wilde stemmen. Zij noemde het nummer, hij herhaalde nog een keer de naam van de partij en toen werd de naam van de persoon nog eens genoemd. Dit alles kon ik goed horen, terwijl ik slechthorend ben! Dus anderen ook.”

24 Zie ook de brief van het College voor de Rechten van de Mens aan demissionair minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, de heer Plasterk, over het meldpunt toegankelijkheid verkiezingen, d.d. 31 maart 2017, te vinden op <https://mensenrechten.nl/publicaties/detail/37676>.

Een op de drie stemmers met een visuele beperking had problemen bij de voorbereiding op het stemmen. Het lezen en/of beluisteren van praktische informatie over het stemmen was voor een kwart van alle stemmers problematisch, maar ook het vinden van die informatie was voor een grote groep lastig (19%). Het bereiken en de toegankelijkheid van het stemlokaal is ook voor velen moeilijk (28%), en dan vooral het betreden van het stemlokaal.

64% van de stemmers heeft hulp gekregen bij (het voorbereiden op) het stemmen. Opvallend is dat een op de vijf stemmers geen hulp (van wie dan ook) heeft gehad, maar die eigenlijk wel nodig had. Zij hadden vooral hulp willen hebben bij het lezen en invullen van het stembiljet.

In totaal had 89% van de stemmers moeite met één of meer onderdelen. Over het geheel genomen zeggen ruim drie op de tien mensen met een visuele beperking die hebben gestemd, het moeilijk te hebben gevonden om hun stem uit te brengen. Ten opzichte van de andere doelgroepen uit dit onderzoek zijn mensen met een visuele beperking degenen die de meeste problemen ervaren met het stemproces.

Mogelijke verbeteringen

Slechts 5% van de blinden en slechtzienden vindt niet dat er verbeteringen nodig zijn om de verkiezingen toegankelijker te maken. De rest van deze groep noemde minimaal een verbeterpunt. Digitaal stemmen in het stemlokaal – bijvoorbeeld met behulp van een spraakcomputer – werd door maar liefst 37% van alle mensen met een visuele beperking genoemd. Stemmen met hulp van een persoon in het stemhokje wordt door een kwart genoemd als mogelijke verbetering. Dat dit nadrukkelijk door velen als verbeterpunt wordt genoemd, illustreert dat stembureau medewerkers soms niet goed geïnstrueerd zijn over hulp in het stemhokje. Mogelijk betekent het ook dat blinden en slechtzienden zelf niet altijd zeker weten dat voor hen hulp is toegestaan in het stemhokje.

Verder wenst een grote groep dat verkiezingsprogramma's in audio (20%) of in toegankelijke leesvorm beschikbaar zijn. Een op de zes zou graag thuis willen stemmen, bijvoorbeeld via DigiD of via een app. Enkele meer praktische suggesties waren om het stembiljet in groter lettertype beschikbaar te stellen en om te letten op goede verlichting in het stembureau en de stemhokjes.

3.2.4 Toegankelijkheid voor mensen met een verstandelijke beperking

Knelpunten

Van de mensen met een verstandelijke beperking²⁵ die hebben gestemd, heeft 40% moeite gehad om zich goed voor te bereiden op het stemmen. Met name het lezen en begrijpen van praktische informatie over het stemmen was voor hen lastig. Daarnaast had 40% van de stemmers het moeilijk in het stemlokaal zelf. Vooral bij het lezen, begrijpen en invullen van het stembiljet. Ook voor mensen die met een volmacht hebben gestemd, lijken problemen bij de voorbereiding en met het stembiljet de belangrijkste redenen om niet zelf te stemmen. In vier gevallen wisten mensen niet op wie ze moesten stemmen en hebben ze een volmacht gegeven aan iemand die dat wel wist. Bijna niemand had moeite om een stembureau te vinden, bereiken of te betreden.

Een op de vijf stemmers heeft geen hulp van anderen gehad bij het stemmen, maar had die hulp wel graag willen krijgen. Vooral bij het lezen, invullen en het in de bus doen van het stembiljet.

Uit het meldpunt:

“Mijn cliënten willen altijd graag stemmen, maar worden onzeker als ze alleen het hokje in moeten. Mijn ervaring is dat wij onze cliënten niet mogen ondersteunen in het stemhokje. Zou dit wel mogen, zou het voor de cliënt makkelijker zijn.”

Ten opzichte van de andere doelgroepen heeft een relatief grote groep mensen met een verstandelijke beperking niet gestemd (49%). Voor ruim acht van de tien mensen die niet hebben gestemd, is de voorbereiding te moeilijk. Met name het begrijpen van praktische informatie over het stemmen (65% van mensen die niet hebben gestemd) en de stempas (32%) zijn lastig. Ook verwachtten niet-stemmers moeilijkheden in het stemlokaal (40%), vooral bij het begrijpen en invullen van het stembiljet. Een deel van de niet-stemmers heeft geen interesse in politiek (28%).

25 Alleen naasten van mensen met een lichte of matige verstandelijke beperking zijn ondervraagd.

Focusgroepsgesprekken

Aanvullend op de vragenlijsten die door de naasten van mensen met een beperking zijn ingevuld, is er in twee focusgroepsessies gesproken over de toegankelijkheid van de verkiezingen met mensen die zelf een lichte verstandelijke beperking hebben.²⁶ Uit deze gesprekken kwamen dezelfde knelpunten naar voren als uit het onderzoek van het NIVEL en het Trimbos-instituut. Met name het voorbereiden op het stemmen wordt door de deelnemers als erg lastig ervaren. Dan gaat het vooral om het niet goed kunnen begrijpen van de verkiezingsprogramma's van politieke partijen, hoewel er ook onduidelijkheden zijn wat het stemproces precies inhoudt. Ook het grote stembiljet vindt men lastig om te lezen, te begrijpen en in te vullen.

Tijdens de focusgroepen leek er sprake te zijn van enig politiek wantrouwen. Deelnemers zien niet hoe politici hun beloften nakomen. Dat weerhoudt hen er echter niet van om te gaan stemmen:

“Dat recht hebben wij, om te stemmen en dat recht moet je ook zeker gebruiken, vind ik. Ik vind, als je niet stemt, dan mag je de aankomende vier jaar ook niet zeiken. Dan heb je het allemaal maar goed gevonden.”

Hulp in het stemhokje zien de deelnemers als een echte verbetering. Zij begrijpen dan ook niet dat dit tot op heden niet is toegestaan voor mensen met een verstandelijke beperking. Ze vinden het prettig om zelf in het stemlokaal hun stem te kunnen uitbrengen, eventueel met hulp in het stemhokje. Maar er wordt vooral waarde gehecht aan behoud van autonomie bij het stemmen:

“Als het even kan, moet je gewoon zelf gaan stemmen.”

“Als je iemand machtigt moet je wel volledig vertrouwen hebben. Iemand kan op een andere partij stemmen voor jou.”

²⁶ Alle twaalf deelnemers hadden zelfstandig gestemd bij de Tweede Kamerverkiezingen op 15 maart 2017.

Mogelijke verbeteringen

Ook uit het onderzoek van het NIVEL en het Trimbos-instituut volgt de oproep om hulp in het stemhokje toe te staan. 20% van alle mensen met een verstandelijke beperking wil volgens hun naaste graag geholpen worden in het stemhokje. Verkiezingsprogramma's in duidelijke taal ziet men ook als verbetering. Uitleg in filmpjes, laagdrempelige bijeenkomsten, cursussen of een begeleidende brief in eenvoudige taal, kunnen helpen om te begrijpen hoe het stemmen werkt. Verder noemt men bijvoorbeeld het plaatsen van foto's of logo's op het stembiljet als verbetering.

Er zijn signalen dat wooninstellingen voor mensen met een verstandelijke beperking niet altijd goed meewerken, of soms zelfs tegenwerken door stempassen weg te gooien. Een actievere rol van instellingsmedewerkers bij het begrijpen en uitvoeren van stemmen zou volgens mensen met een verstandelijke beperking en hun naasten het stemmen toegankelijker maken. Bij verschillende instellingen gebeurt dat al door met bewoners te praten over de verkiezingen en samen naar het stembureau te gaan. Er kan ook worden gedacht aan een mobiele stembus die langs deze instellingen rijdt.

“Er is weinig uitleg te vinden voor mensen met een verstandelijke beperking. Dat weerhoudt ze om te gaan stemmen en zo gaat hun belangrijke stem verloren.”

3.2.5 Toegankelijkheid voor mensen met een psychische aandoening

Knelpunten

De minste knelpunten bij de toegankelijkheid van de verkiezingen werden ervaren door mensen met een psychische aandoening. Een kleine groep ondervond problemen in de voorbereiding van het stemmen (7%), waarbij het zowel ging om het lezen en/of beluisteren van praktische informatie, als het begrijpen ervan. Ook een keuze maken voor een partij kon voor een enkeling lastig zijn.

“Het enige waar ik moeite mee had, was dat de hoeveelheid mensen in de ruimte te veel was. De afstand tussen de hokjes was niet groot, wat maakte dat ik snel in paniek raakte en mijn best deed zo snel mogelijk weg te willen. Hierdoor heb ik niet goed kunnen controleren of mijn stem klopte.”

Een relatief kleine groep stemmers ervoer problemen in het stemlokaal zelf (7%), met name bij het lezen en opvouwen van het stembiljet. Voor sommigen was de grote hoeveelheid mensen in een kleine ruimte beangstigend. Dit was voor enkelen een reden om niet te gaan stemmen. Redenen om met een volmacht te stemmen waren niet gerelateerd aan mogelijke (verwachte) problemen met de toegankelijkheid.

Mogelijke verbeteringen

Ondanks het feit dat slechts weinig mensen met een psychische aandoening knelpunten ervoeren, hebben zij toch een aantal suggesties genoemd ter verbetering van de toegankelijkheid van de verkiezingen. 12% suggereerde stemmen per post en 11% digitaal stemmen in het stemlokaal. Ook de wens om verkiezingsprogramma's in meer begrijpelijke taal beschikbaar te maken, werd door ruim een op de tien genoemd. 6% had behoefte aan hulp in het stemhokje.

4 Conclusie

Dit onderzoek laat zien dat er nog het nodige kan worden gedaan om de toegankelijkheid van de verkiezingen voor mensen met een beperking te verbeteren. Dit is met name het geval voor mensen met een visuele en mensen met verstandelijke beperking. Mensen met een visuele beperking zouden het liefste zelfstandig kunnen stemmen. Het papieren stembiljet maakt dat ingewikkeld. Daarom vragen zij vaak om een digitale vorm van stemmen, waarbij zij niet langer afhankelijk zijn van iemand anders.

De toegankelijkheid voor mensen met een lichamelijke beperking heeft al langer de aandacht. Dat lijkt te werken, gezien het relatief lage percentage mensen uit deze doelgroep dat problemen ervaart. Overigens kwamen er wel de nodige meldingen van mensen met een rolstoel, scootmobiel of rollator binnen bij het meldpunt van het College.

De belangrijkste bevindingen op een rij:

- Ruim drie op de tien mensen met een visuele beperking vinden het over het geheel genomen moeilijk om hun stem uit te brengen.
- Twee derde van de mensen met een visuele beperking heeft moeite om het stembiljet in te vullen.
- Stembureau medewerkers zijn niet altijd goed op de hoogte dat mensen met een visuele beperking hulp mogen krijgen in het stemhokje en ook zelf mogen kiezen wie deze hulp levert.
- Mensen met een verstandelijke beperking ervaren veel problemen in de voorbereiding van het stemmen en met het stembiljet.
- Mensen met een verstandelijke beperking willen zelf de regie houden bij het stemmen. Iemand machtigen is geen oplossing; ze willen het liefste geholpen kunnen worden in het stemhokje.
- Mensen met een lichamelijke, visuele of verstandelijke beperking hebben moeite met het lezen en invullen van het stembiljet.
- Stemmen per post, digitaal stemmen in het stemlokaal en het aanbieden van verkiezingsprogramma's in begrijpelijke taal zijn oplossingen om de toegankelijkheid te verbeteren. Dat vinden zowel mensen met een lichamelijke beperking als mensen met een psychische aandoening. Die laatste oplossing wordt ook genoemd door mensen met een verstandelijke beperking.

5 Aanbevelingen

Het College voor de Rechten van de Mens beveelt de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aan:

- Een **eenvoudiger stembiljet** in te voeren, van kleiner formaat en met grotere letters;
- Invoering van de **stemcomputer** met audiomogelijkheden mogelijk te maken, zodat mensen met een (visuele) beperking zelfstandig hun stem kunnen uitbrengen;
- Invoering van **verschillende manieren om te stemmen** te overwegen. Door zowel het stemmen op papier – al dan niet per post – als via een stemcomputer mogelijk te maken, kunnen mensen met een beperking een vorm kiezen die het stemmen voor hen het meest toegankelijk maakt;
- Uitbreiding van het **stemmen per post** naar Nederlanders binnen Nederland te overwegen. Op dit moment kunnen alleen Nederlanders in het buitenland per post stemmen, maar voor mensen met een beperking kan het stemmen per post uitkomst bieden;
- De Kieswet te wijzigen zodat **hulp in het stemhokje** niet alleen voor mensen met een lichamelijke beperking (waaronder mensen met een visuele beperking), maar ook voor mensen met een verstandelijke beperking is toegestaan;
- **Informatie over het stemproces in eenvoudige taal** beschikbaar te maken op een toegankelijke website van de overheid. Daar kan uitleg worden gegeven over hoe je moet stemmen, maar ook wat er gebeurt als je niet of blanco stemt en hoe je een volmacht kunt regelen.

Het College voor de Rechten van de Mens beveelt gemeenten aan:

- In de **instructie** voor stembureau medewerkers extra aandacht te besteden aan de regel dat mensen met een lichamelijke beperking (waaronder mensen met een visuele beperking) hulp mogen krijgen in het stemhokje van een persoon naar eigen keuze. Dit voorkomt situaties waarin mensen die recht hebben op die hulp in discussie moeten met de stembureau medewerker;
- Bij informatie over de verkiezingen op website, lokale media, of in brochure en andere middelen **eenvoudige taal** te gebruiken en/of groepen kiezers (bijvoorbeeld laaggeletterden, mensen met gehoor- of verstandelijke beperking) op een laagdrempelige manier te benaderen.

Het College voor de Rechten van de Mens beveelt politieke partijen aan:

- Informatie over hun standpunten in **eenvoudige taal** beschikbaar te stellen en in vormen die voor mensen met verschillende soorten beperkingen toegankelijk zijn. Denk daarbij aan versies met plaatjes, in gebarentaal of teksten die door audiosoftware kunnen worden voorgelezen.

Het College voor de Rechten van de Mens beveelt mensen met een beperking aan:

- Zich goed te **informer** over hun rechten, bijvoorbeeld als het gaat om hulp in het stemhokje;
- Zich goed **voor te bereiden** op het stemmen. Dat kan bijvoorbeeld door een training of workshop te volgen om het stemproces beter te begrijpen en te weten wat je in het stembureau kunt verwachten. Naasten van mensen met een beperking en/of instellingen waar zij wonen kunnen hier een activerende rol in spelen.

